

Олександр Тригуб,

кандидат історичних наук,

*доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики
Чорноморського державного університету імені Петра Могили
(м. Миколаїв)*

ОБНОВЛЕНЬСКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ 1930-Х РОКІВ

Присвячено розвитку Обновленської Церкви в Україні 1930-х років, як найменш дослідженому етапові історії цієї конфесії. Розглядаються питання закриття церков, переслідування духовенства та єпископату Обновленської Церкви тощо.

Ключові слова: Російська Православна Церква, Обновленська Церква, розкол, обновленство, єпископат, репресії, закриття церков.

Тридцять років ХХ ст. в історії Православної Церкви, зважаючи на активізацію досліджень міжвоєнного періоду, до сьогодні залишаються в колі маловивчених проблем. Подібна ситуація більшістю дослідників пов'язується з особливостями джерельної бази, яка переважно складається з матеріалів репресивних органів, де основним корпусом документів є кримінальні справи духовенства та віруючих. Саме це спонукало автора звернутися до зазначеної проблематики, звузивши предметний ракурс однієї конфесії – Обновленської Церквою.

1929 рік пов'язаний не лише з епохальними зрушеннями в соціально-економічному та політичному житті нашої країни, а й з кардинальними змінами в духовному житті й насамперед у Православній Церкві. Оскільки на порядку денному стояло питання не просто модернізації промисловості, а «великого перелому» як в економіці, так і в свідомості громадянина СРСР, то релігійні інститути опинилися поза межами цього плану й заважали радянському керівництву здійснювати будівництво «нової людини».

Поштовхом до шаленої боротьби з культами став лист ЦК ВКП(б) від 24 січня 1929 р. «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», якого секретар ЦК Л.М. Каганович у лютому того ж року розіслав по країні як директивну вказівку. У листі «партійці, комсомольці, члени профспілок та інших радянських організацій» критикувалися за недостатню діяльність у «процесі викорінення релігійності». Духовенство Л.М. Каганович оголосив політичним супротивником ВКП(б), який мобілізує всіх «реакційних і малограмотних елементів» для «контрнаступу на заходи радянської влади і компартії». Доповненням до цього листа стала постанова президії ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», за якою релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у стінах «молитовень», просвітницька і добродійна діяльність категорично заборонялася. Духовенство усувалося від участі в господарських і фінансових справах парафіяльних п'ятидесятків [19, с. 191–192].

У жорна великого наступу на релігію потрапили усі без винятку релігійні конфесії — як лояльні до влади, так і опозиційні. Атеїстичний наступ пройшов низку послідовних кроків: зняття дзвонів та арешти невдоволеного активу і духовенства;

перереєстрація та непомірне оподаткування громад; закриття церков під різними приводами тощо.

Масова кампанія з вилучення дзвонів розпочалася восени 1929 р., коли ВУЦВК заявив: «Дзвін, що лунає на всю округу, різко суперечить принципу відокремлення церкви від держави тому, що порушує побутові умови і права широких безрелігійних мас, заважає праці і використанню трудящим населенням його відпочинку» [20, с. 235]. Рішення мало не лише антирелігійне, а й суто економічне підґрунтя, оскільки, у зв'язку з прийняттям плану індустріалізації країни, промисловість мала гостру потребу у великих обсягах міді і сплавів, а їх видобуток у країні був незначним. Це підтверджується директивою Раднаркому СРСР від 23 жовтня 1930 р.: «Вилучення зайвих дзвонів необхідно здійснити по можливості якнайшвидше, оскільки ми вирішили їх використати в першу чергу для карбування дрібної монети, яка до цього часу карбувалася з імпоротної міді, не надаючи цьому політичного значення і зайвого розголосу» [17, с. 118].

Тому Секретаріат ВУЦВК 11 грудня 1929 р. прийняв постанову «Про вилучення дзвонів», у якій говорилося, що вилучати дзвони можна тільки за рішенням окрвиконкомів на підставі рішення загальних зборів жителів населеного пункту. Дзвони необхідно було здавати в Рудметалторг, а отримані кошти вносити до бюджету сільської або міської ради і використовувати їх лише на культосвітню роботу. Клич «Дзвони на індустріалізацію» одночасно охопив майже всі регіони України.

Після досить вдалої для держави кампанії почався новий наступ на релігію, що тривав протягом 1930–1931 рр. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи (доволі часто вони перетворювалися просто у зерносховища). Ліквідація храмів здійснювалася двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКУ. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалася свавільно місцевою владою, яка не прислухалася до побажань місцевих жителів. Під час закриття нищилися ікони, вилучені у населення, по-варварському руйнувалися церковні іконостаси, серед яких нерідко траплялися унікальні витвори мистецтва. Так, газета «Красный Николаев» 31 січня 1930 р. повідомляла: «22 січня цього року в селі Піски Баштанського району закрили церкву і переобладнали її під школу. На майдані спалили 6 возів ікон. З 350 дворів тільки з 20 не віддали ікони»; «Софіївка Новобузького району: 22 січня вивезли за село і спалили 260 ікон» [17, с. 108]. У Слов'янську та Запоріжжі знищили відповідно 4 тис. та 2,1 тис. ікон та «багато книжок» [16, с. 237].

Захоплення та закриття церков досить часто відбувалося варварськими способами. Так, зокрема, голова Миколаївського єпархіального управління єпископ Рафаїл (Прозоровський) у своєму листі до Миколаївського окрвиконкому від 4 лютого 1930 р. писав: «23 листопада 1929 р. в селі Юр'ївка Новобузького району місцева адміністрація безбожників, за сприяння голови сільради, насильно заволоділа церквою. Трактором купол церкви був стягнутий на землю, все вбрання всередині храму було розбито [...]. 19 січня захопили церкву в селі Нова Петрівка Новобузького району. Розбито іконостас, престол, усі ікони, все це винесено до церковної огорожі, облито гасом і спалено. Згодом було запрошено музику і в церкві відкривалося

гуляння». Загалом в окрузі незаконно було захоплено 13 обновленських церков, а багатьох священників розкуркулено та заарештовано [8, арк. 55–56]. Подібні кроки ми спостерігаємо на Лубенщині [9, арк. 130, 132], Сумщині [13, арк. 275–276], Прилуччині [11, арк. 62–64; 12, арк. 57] та в багатьох інших регіонах.

Певна зміна тактики у вирішенні завдань соціалістичної перебудови села після листа Сталіна від 5 лютого 1930 р. «Запаморочення від успіхів», спричинила відповідні корективи у ставленні держави до Церкви. В одній з постанов 1930 р. ЦК ВКП(б) навіть засуджувалося «викривлення партійної лінії у боротьбі з релігійними забобонами» [14, с. 43–44]. Не забарилися й українські чиновники засудити «викривлення на місцях», і вже 14 березня 1930 р. під грифом «цілком таємно» до всіх округ та районів надсилається поштотелеграма голови НКВС В.А. Балицького, де зазначалося: «У зв'язку з викривленнями, допущеними у питаннях відокремлення церкви від держави, пропонуємо керуватися таким: рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що фіктивно прикривається добровільним бажанням населення. Порушувати клопотання про закриття церков лише у випадку дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше, як із затвердження центру, попередивши низовий апарат, що за знущальні витівки відносно релігійних почуттів селян буду притягати винних до найсуворішої відповідальності» [10, арк. 12].

Знаючи справжнє ставлення верхівки партійно-державного керівництва країни до релігії і Церкви, легко помітити демагогічний характер таких заяв. З'явившись під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, вони, однак, певною мірою віддзеркалювали тенденцію до послаблення репресій проти Церкви і духовенства. Це виявилось, зокрема, у згортанні кампанії з ліквідації молитовних будинків, яка набула широкого розмаху в 1929 -- на початку 1930 р. Більше того, значна частина церков, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для користування.

Але повернення храмів відбулося лише формально. Юридично більшість з них була не зачиненою, але скориставшись відсутністю священників, багато з яких у 1930–1931 рр. було заарештовано чи розкуркулено, голови сільрад перетворили будівлі церков на зерносховища, а інші ж стояли зачиненими за відсутністю священників. Так, наприклад, у Прилуцькій окрузі із 180 церков станом на березень 1930 р. було закрито 53, а діяло лише 3 (2 старослов'янських та 1 обновленська), оскільки при інших церквах громади-п'ятидесятки розпалися або ж був відсутній служитель культу [9, арк. 62–64]. На Сумщині не функціонувало понад 50 церков із 180, позаяк громади не мали коштів на їхнє утримання. Податковий тиск, створення надто складних умов існування для духовенства тощо унеможливлювали збереження діючої парафіяльної мережі [13, арк. 275].

Таку ситуацію яскраво ілюструє лист зінов'євського єпископа Кирила (Квашні) від 17 травня 1930 р. до владних органів, де підкреслювалося, що від священників вимагали непосильні податки, які інколи перевищували в декілька разів їхні прибутки, заставляли здавати гроші на ліквідацію безграмотності, внески для різних громадських організацій тощо. Завершує листа єпископ словами: «Хіба може людина, що отримує 600 крб. на рік, сплачувати 972 крб. чи 997 крб.?» [7, арк. 242–243].

Абсолютно занепала культурницька та соціальна діяльність духовенства. Священники, які перебували при парафіях, займалися винятково відправленням духовних треб (хрещення, поховання тощо), відправляли богослуження на великі свята та вихідні дні.

Усе це значною мірою вплинуло на життя кожної із конфесій Російської Православної Церкви. Так, зокрема, за 1929–1930 рр. Обновленська Церква в Україні втратила більшу частину свого потенціалу, оскільки «взявши назад колись обіцянку про внутрішні реформи в церкві, вона загубила свій авторитет серед ліберальних церковників» [5, арк. 3], – стверджували спеціалісти Вінницького ДПУ в 1929 р. На 1932 р. в СРСР у підпорядкуванні Обновленської Церкви залишилося близько 14–15 % православних парафій [21, с. 354]. З цього приводу духовенство запитувало себе: «Що ж далі робити? Захищати віру і прагнути єднання, а іншого виходу немає. Тепер поставлене питання: чи повинна існувати взагалі релігія або ж її слід знищити? Треба бути бездушним, щоб поділом через дріб'язки, встановлені людьми, сприяти знищенню справи Божої на землі» [2, с. 196].

Кардинально змінилася у 1930-х роках і сутність українського обновленства. Воно позбавилося богослужбових нововведень, білого єпископату, не допускало другого шлюбу для духовенства, єпископи, які вступили в шлюб, а також вдівці і розлучені священники, які одружилися вдруге, позбавлялися сану. Через ці обставини багато віруючих в Україні перестали розуміти причину поділів між обновленською та тихоновською Церквами.

Подібні тенденції спостерігалися на цей час і в обновленстві на загально-союзному рівні. Скажімо, у травні 1932 р., на пленумі загальносоюзного Синоду, Олександр Введенський доводив необхідність «дотримуватися традицій» православ'я, говорив про достоїнства церковнослов'янської мови і т.д. Врешті-решт пленум прийняв рішення ввести всюди однаковість у богослужіння, припинити використання у ньому російської мови, обмежити будь-яку «творчість» у церковному житті, підкоривши у цьому відношенні священників повністю архиєреєв [22, с. 43].

Однак із середини 1933 р. під тиском державних органів обновленці починають посилювати боротьбу з тихонівцями. 7 серпня Синод наказав єпархіальним управлінням встановити спостереження за духовенством у чернечому стані, насамперед староцерковної орієнтації, що «проводили протицерковну діяльність», і здійснювати суворий облік своїх парафій. А 19 вересня керівний орган Обновленської Церкви, який після смерті в травні 1930 р. митрополита Веніаміна очолював митрополит тульський Віталій (Введенський), ухвалив: «...староцерковництво визначити як єретичний розкол і явне противлення завітам Христа Спасителя [...], попередити всіх віруючих, щоб вони, в ім'я порятунку своєї душі, уникали приймати святі таїнства у староцерковників і щоб уникали відвідувати староцерковні храми, тому що через спілкування з тими, хто відділився від православної церкви вони самі поривають духовне єднання з нею». Цим указом усі посвячення, зроблені прихильниками патріарха Тихона, після 10 травня 1922 р. – часу його відсторонення від влади, оголошувалися недійсними. Клирики переходили в обновленство тільки через покаяння, а храми – через переосвячення. Таким чином, зазначає російський історик М. Шаровський, примирення двох

основних течій у Православній Церкві ставало майже неможливим [22, с. 43].

Яскравим прикладом гострої міжконфесійної боротьби у 1930-х роках є антиобновленська діяльність сімферопольського єпископа Порфирія (Гулевича), який відразу після свого призначення на Кримську кафедру в жовтні 1931 р. завзято виступив проти обновленців. У своїх проповідях він закликав віруючих до «викорінення обновленства, яке начебто насаджене радянською владою» [4, арк. 90]. Пізніше єп. Порфирій відкрито з церковного вітваря заявив: «Обновленці користуються прихильністю органів влади. Церковників-тихонівців переслідують, ці приниження та утиски необхідно витерпіти, щоб до кінця врятуватися», за що у 1936 р. єпископа було заарештовано і засуджено до 5 років заслання у Казахстані [20, с. 238–239]. Про складні, часто навіть ворожі взаємовідносини конфесій РПЦ йдеться і в доповідній записці Бердянського райпаркому «Про стан антирелігійної роботи по Бердянському району» [6, арк. 42].

Убивство у грудні 1934 р. члена Політбюро ЦК ВКП(б) С.М. Кірова було використано для нагнітання широкомасштабної кампанії репресій і терору. Вона торкнулася всіх верств населення, але особливо постраждали духовенство й віруючі. Гоніння на релігійні організації в 1935–1938 рр. йшли по наростаючій. Були необхідні все нові жертви для обґрунтування нелюдської й авантюристичної концепції Сталіна про загострення класової боротьби в суспільстві в міру будівництва соціалізму. І Церкві відводилося місце тільки в таборі противників цього будівництва. Наприкінці 1930-х років суспільна думка вже оброблялася таким чином, щоб створити уявлення про підготовку в країні широкої змови духовенства, керованої закордонними центрами й спрямованої на повалення радянської влади. Для цього органами НКВС вибудовувалася версія, що подібні шпигунсько-диверсійні організації діють у багатьох областях СРСР. Фактично, постало питання про саме існування Православної Церкви, релігії в країні.

20 грудня 1934 р. рішенням Св. Синоду православних церков у СРСР автокефальний статус української синодальної Церкви було скасовано, згодом розпущено і Всеукраїнський Синод. Відповідно, 16 лютого 1935 р. голова українських обновленців митрополит Пимен (Пегов) був звільнений з посади голови Українського Синоду [19, с. 272; 15, с. 175], проти нього було порушено кримінальну справу й адміністративно вислано у березні 1935 р. за межі Харкова. Він оселився у невеличкому містечку Куп'янськ, де служив звичайним священиком до свого арешту наприкінці липня 1937 р. [1, с. 7].

Таким чином, на українських територіях обновленський розкол був практично ліквідований уже до середини 1930-х років. Окрім того, навесні 1935 р. власті змусили розпустити Св. Синод. 5 травня (за О. Шишкіним [21, с. 351] -- 29 квітня) він видав свій останній указ № 1719 «Про скасування колегіальної системи управління», згідно з яким уся верховна влада в Обновленській Церкві тепер передавалася одній особі -- першоієрарху з титулом «Ваше Першосвятительство», яким став митр. Віталій (Введенський). Були ліквідовані також митрополитанські й єпархіальні управління, благочинницькі ради. Влада в митрополіях і єпархіях повністю переходила до правлячих архиєреїв [4, арк. 219–219 зв.]. Саме після такого «реформування» Обновленської Церкви, на українських теренах вона стала мало чим відрізнятися від інших православних громад.

Протягом 1931 – початку 1936 рр. в Україні щорічно офіційно закривали 985, а реально, як зазначає українська дослідниця Т. Бобко, – 1627 храмів. На 1 квітня 1936 р. діяли лише 9 % від кількості церков, що існували до революції: 1116 із 12 380. Із закриттям церкви припиняла свою роботу і релігійна громада. Однак влада не змогла викоринити вікової релігійної традиції. На питання перепису 1937 р. про ставлення до релігії 70 % опитаних відповіли, що вірять у Бога. Для цієї частини віруючих, які не побоюлися задекларувати свою релігійність, і служили в 1930-х рр. т. зв. «попи-пересувки» [3, с. 57], що було характерно і для Обновленської Церкви.

«Блукаючі» священники у домівках віруючих виконували релігійні обряди. Зокрема, в 1937 р. у с. Натягайлівка Вознесенського району на Одещині священник Суворов у хаті вчительки Циганали організував церковний хор. У с. Христинівка Київської області у квартирі пенсіонерки Могильченко жив священник, який правив молебні та хрестив дітей. Окрім нього, в районі мешкали ще кілька «блукаючих» священників. 7 березня 1936 р. на Ніжинщині у будинку бригадира колгоспу Олексія Опанасенка у гвинні брали участь 20 віруючих. Моління, влаштовані безпартійним духовенством на Чернігівщині, Житомирщині, набули масового характеру. Незареєстровані священнослужителі були виявлені на Донбасі, Луганщині, Поділлі. Багато священників позбулися сану, але продовжували таємно виконувати духовні обов'язки. Таким був, зокрема, священник Лебідь з Вінницької області: колишнього церковнослужителя прийняли до колгоспу, проте він у себе в будинку задовольняв духовні потреби віруючих. Дяк Андрій Лопато відмовився від своєї колишньої діяльності після закриття церкви в с. Бутовка Городнянського району на Чернігівщині, але продовжував виконувати обов'язки дяка в селі під час похорону, панахиди тощо [3, с. 57].

У 1937–1938 рр. відбулися масові арешти єпископату, духовенства й активних мирян. Поштовхом до цього була постанова НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 р., в якій ставилося завдання: «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [18, с. 377]. Керівництво антирелігійною кампанією очолював особисто нарком внутрішніх справ М.І. Єжов.

Щодо духовенства спецслужби сфабрикували чимало карних справ, які були типізовані за принципом відповідності до найбільших тогочасних конфесій: «Антирадянська фашистська організація церковників (тихонівців)», «Антирадянська українська націоналістична організація» й «Антирадянська фашистська організація церковників-обновленців». Отже, на певному етапі, стверджує українська дослідниця Г. Білан, скориставшись потенціалом обновленського руху з метою реалізації програми зі знищення релігії та Церкви в СРСР і не одержавши очікуваного результату, радянська влада почала розглядати обновленську конфесію як непотрібну, навіть шкідливу інституцію. Санкціонувавши допустимість репресивних заходів, уряд відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольниківських угруповань. До того ж, було необхідно позбутися обновленців, як надмірно обізнаних, таких, що володіли таємною інформацією, свідків співробітництва більшовиків з церковним угрупованням. Тому, звинувачені у контрреволюційних злочинах та у зраді Батьківщини, обновленці

(звісно, як і представники інших конфесій) були репресовані досить «обґрунтовано»: слідчі документи демонструють безперечну причетність клириків до фашистських організацій [2, с. 197]. Були арештовані (а згодом розстріляні чи засуджені) практично всі обновленські архиєреї, які діяли в Україні та Криму: Алексій (Баженов), митрополит сімферопольський і кримський (за участь у контрреволюційній (к/р.) організації (КРО) та к/р. агітацію засуджений до вищої міри покарання (ВМП), 1938 р.); Амвросій (Нагорський), архієпископ миколаївський (к/р. агітація, 10 років ВТТ, 28.09.1937 р.); Андрій (Одинцов), митрополит «на покої», жив на Дніпропетровщині (участь у КРО та к/р. агітація, арешт – 24.06.1938, вислання на 7 років, 7.08.1941 р.); Володимир (Злобін), архієпископ дніпропетровський (участь у КРО та к/р. агітація, арешт – весна 1938 р., подальша доля невідома); Володимир (Ковін), архієпископ чернігівський (доля невідома); Іоаким (Пухальський), архієпископ сталінський (доля невідома); Іоан (Славгородський), архієпископ харківський (участь у КРО та к/р. агітація, ВМП, 15.04.1938 р.); Йосиф (Михальчук), архієпископ першомайський (участь у КРО, заарештований наприкінці 1937 р., справа відсутня, доля невідома); Кирило (Квашенко (Квашня), архієпископ кіровоградський (участь у КРО та к/р. агітація, ВМП, 19.10.1937 р.); Костянтин (Спасський), архієпископ одеський і херсонський (к/р. діяльність, 10 років ВТТ, 20.09.1937 р.); Мелетій (Фомін), архієпископ бердичівський (к/р. діяльність, ВМП, 16.05.1938 р.); Михайло (Митрофанов), архієпископ запорізький (доля невідома); Олександр (Чекановський), митрополит київський і вся України (участь у КРО та к/р. агітація, ВМП, 10.12.1937 р.); Павло (Ципріанович), архієпископ черкаський (доля невідома); Пимен (Пегов), митрополит, «на покої» в м. Куп'янськ (участь у КРО та к/р. агітація, ВМП, 14.12.1937 р.); Рафаїл (Прозоровський), архієпископ мариупольський (к/р. діяльність, заарештований 19.09.1937 р., ВМП).

Треба зазначити, що всі архиєреї, доля яких залишається невідомою, часто фігурують у карних справах обновленського єпископату, як затяті контрреволюціонери. Це свідчить про накопичення щодо них звинувачувального матеріалу і дає майже стовідсоткову впевненість у тому, що і вони зазнали подальших репресій, а отже, на кінець 1938 р. в українських обновленських єпархіях не було жодного єпископа, а Обновленська Церква повністю була дезорганізована та ледь жевріла. Щодо рядового духовенства, то репресії загнали у підпілля колишніх служителів Церкви, яким вдалося залишитися на волі.

Можна констатувати, що з початком масованого наступу сталінської системи на Православну Церкву, у її жорна потрапили усі без винятку конфесії — і лояльні до влади, так і опозиційні. Розвиток РПЦ протягом 1930-х років засвідчив, що головним завданням церковних інституцій на той час було збереження своєї ієрархії та віруючих, банальне виживання у важких умовах становлення та розбудови радянської тоталітарної держави.

1. Білан Г. Нарис до біографії митрополита Пимена / Ганна Білан // Бोरисстен. – 2004. – № 8 (158). – С. 6–7.
2. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Ганна Іванівна Білан – Київ, 2005.

3. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Григорівна Бобко / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим. — Ф. Р-663. — Оп. 17. — Спр. 33.
5. Державний архів Вінницької області. — Ф. П-29. — Оп. 1. — Спр. 529.
6. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1812.
7. Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-250. — Оп. 1. — Спр. 1538.
8. Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р-118. — Оп. 1. — Спр. 329.
9. Державний архів Полтавської області (далі –ДАПО). — Ф. Р-2126. — Оп. 1. — Спр. 834.
10. ДАПО. — Ф. Р-2126. — Оп. 1. — Спр. 863.
11. ДАПО. — Ф. Р-2126. — Оп. 1. — Спр. 864.
12. ДАПО. — Ф. Р-2126. — Оп. 1. — Спр. 865.
13. Державний архів Сумської області. — Ф. Р-7. — Оп. 2. — Спр. 115.
14. Заковоротний Д.И. Храмы Николаева / Дмитрий Иванович Заковоротный. – Николаев, 2001.
15. Ігнатуша О. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті роки ХХ ст.) / Олександр Ігнатуша. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008.
16. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька церква і православна церква в Україні (1917–1930-ті роки) / Володимир Пашенко, Алла Киридон. – Полтава: [АСМІ], 2004.
17. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001.
18. Терещенко Р. Викорінюючи служителів культу... / Р. Терещенко // Відроджена пам'ять. Книга нарисів. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці і виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 1999.
19. Цыпин В. Русская православная церковь. 1925–1938 / Владислав Цыпин. – Москва: Издание Сретенского монастыря, 1999.
20. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк. – Київ: «Тетра», 2000.
21. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви / Александр Александрович Шишкин. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1970.
22. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века / Михаил Витальевич Шкаровский. – Санкт-Петербург: НЕСТОР, 1999.

Summary

Olexander Trygub

RENOVATIONIST CHURCH IN UKRAINE IN 1930th

Article is devoted to a question of development of Renovationist Church in Ukraine in 1930th, as to the least researched stage of a history of this confession. Questions of closing of churches, prosecutions of clergy and bishops of Renovationist Church, etc. are considered.

Key words: Russian Orthodox Church, Renovationist Church, schism, renovationism, bishops, reprisals, closing of churches.